

મનુભાઈ પંચોળી ‘દર્શક’

(જન્મ : 2-11-1914, અવસાન : 29-8-2001)

મનુભાઈ રાજારામ પંચોળી, ‘દર્શક’નો જન્મ રાજકોટ જિલ્લાના વાંકાનેર તાલુકાના પંચાશિયા ગામે થયો હતો. સ્વાતંત્ર્ય સૈનિક હતા. જેલનિવાસ દરમિયાન ખૂબ વાચન કર્યું, મનન-ચિંતન કર્યું. તેઓ ઇતિહાસના ઊંડા અભ્યાસી હતા. તેમણે ગ્રામદક્ષિણામૂર્તિ, લોકભારતી ગ્રામવિદ્યાપીઠમાં ઉચ્ચસ્થાને રહી રાષ્ટ્રીય કેળવણી ક્ષેત્રે ઉત્તમ કામગીરી કરી. કેળવણીના નવા પ્રયોગો કર્યા. ગાંધીવિચાર, ધર્મ, શિક્ષણ, ઇતિહાસ, સાહિત્ય અને સંસ્કૃતિ વિશે ઊંડાણપૂર્વક લેખન કર્યું છે. ‘બંધન અને મુક્તિ’, ‘દીપ નિર્વાણ’, ‘સોક્રેટિસ’ અને ‘કુરુક્ષેત્ર’ વગેરે તેમની સુપ્રસિદ્ધ નવલકથાઓ છે. ‘ઝેર તો પીધાં છે જાણી જાણી’ ભાગ-1-2-3 ગાંધીયુગની સમર્થ નવલકથાઓમાંની એક છે. ‘પરિત્રાણ’, ‘અંતિમ અધ્યાય’, ‘ગૃહારણ્ય’ વગેરે તેમનાં ઉત્તમ નાટકો છે. તેઓ ‘રણજિતરામ સુવર્ણચંદ્રક’, ‘પદ્મભૂષણ’, ‘સાહિત્ય અકાદમી એવોર્ડ, દિલ્હી’ તથા જ્ઞાનપીઠના મૂર્તિદેવી પુરસ્કારથી સન્માનિત થયા હતા.

‘ગોપાળબાપા’ અંશ મનુભાઈ પંચોળી ‘દર્શક’ની બૃહન્નવલ ‘ઝેર તો પીધાં છે જાણી જાણી’ના પ્રથમ ભાગમાંથી લેવામાં આવ્યો છે. ગોપાળબાપા અને મહારાજ સયાજીરાવનો સંવાદ અહીં કેન્દ્રમાં છે. પોતાના મિત્રના દીકરાને ઉછેરવા માટે ગોપાળબાપા ઝાડી-ઝાંખરાં અને કોતરોવાળી જમીન સયાજીરાવ પાસે માગે છે. એમાં ગોપાળબાપાની નીડરતા, પરોપકાર તથા સમર્પણનાં દર્શન થાય છે. તો સામે પક્ષે સયાજીરાવની ઉદારતા અને માણસને પારખવાની દૃષ્ટિ પ્રગટ થાય છે. સાચું જીવતર જીવતા ગોપાળબાપા આપણી સંત-પરંપરાના વારસદાર જેવા લાગે છે. માંડણ ભગતની ધરતીને સેવવાની ભલામણ આજના યુગને બંધબેસતી છે.

એક જ આદમીનાં પુણ્યે આ કોતરોને આંબા, જાંબુડા, રાયણ અને ચીકુનાં ઝુંડથી મહેકતાં કરી મૂક્યાં છે. ચાલીસ વર્ષ એ વાતને હજુ માંડ થયાં છે.

...વર્ષની શિયાળાની એક સવારે એ વખતના સ્વપ્નસેવી મહારાજ શ્રીમંત સયાજીરાવ આવા એક કોતરની ભેખડ ઉપર એક-બે અંગરક્ષકો સાથે ઊભા હતા. પડખેના ગીરના જંગલમાંથી એક દીપડો આવ્યાના વાવડે એ આ તરફ ઊતરી આવ્યા હતા. થોડાક શિકારીઓ ગોરડ બાવળનાં જાળાંઝાંખરામાંથી નીચે કોતરમાં જતી કેડીએ સાવચેતીથી ઊતરતા હતા. એ બધા ગોરડની ઝાડીમાં દેખાતા બંધ થયા, મહારાજ દૂર દેખાતી ટેકરીએ દૂરબીન માંડીને જોતા હતા ત્યાં કોતરમાંથી એક ખેડુ માણસે આવીને પ્રણામ કરી થોડાં ફળ ભેટ ધર્યાં.

મહારાજે દૂરબીન બાજુ પર મૂકી કહ્યું : “શું છે ?”

“બોર.”

“બોર ! મૂઠી જેવડાં ?” આશ્ચર્યથી મહારાજ મીઠા લીંબુ જેવાં બોરને જોઈ રહ્યા.

પછી પૂછ્યું, “ક્યાંથી લાવ્યા ?”

“અહીંની મારી બોરડી પરથી. મેં એ જાતે ઉછેરી છે.”

“ભેટ ધરવા આવ્યા હશે !”

“ના જી ! ભેટ લેવા આવ્યો છું.”

હસીને મહારાજ કહે, “હં, ત્યારે તો લોભેલોભે આવ્યા છો ! કહો, શું અરજ છે ?”

“મહારાજ, અરજ તો એટલી જ છે કે આ કોતર મને યોગ્ય કિંમતે આપો.”

“માગણી કરજો.”

“માગણી કર્યે તો વરસ ત્રણ થઈ ગયાં. કોણ દાદ દે છે !”

“આપું, શું કરશો ? બોરડી ઉછેરશો ?”

“બોર પણ આ ગામડાંનાં છોકરાંને નથી મળતાં, પણ સાચું કારણ તો એ છે કે આ બધાં કોતરોનું તળ

સાચું છે. અંદરના ગાળામાં ધરા ભર્યા છે. ગમે ત્યાં આઠ હાથે પાણી નીકળે છે. જમીન પણ કોઈ ભાતની છે. શીંગોડાના મારને જો કોઈક રીતે રોકીએ તો આમાં બનારસી લંગડો પાકે ને ગરીબનાં અમરફળ જેવાં બોરો ઢગલેઢગલા ઊતરે.

“દીપડા રંજાડશે નહિ ?”

“આ તમારી પડખેના દીપડા ન રંજાડે તોયે ઘણું છે.”

મહારાજે ઊંચું જોયું. એમની ભમ્મરો ઘડીક ખેંચાઈ. એમને મોઢામોઢ આવું કહેનાર કોણ હતો ? જોયું તો બોલનાર મરકમરક હસી રહ્યો છે. નેણમાં ફરિયાદના રોષને બદલે સહજ કૌતુક છે. સયાજીરાવની માણસને પારખવાની શક્તિ અચૂક હતી. એમણે ધારીધારીને બોલનારને જોયો. ઊંડો શ્વાસ લીધો. જાણે મનમાં કંઈક ઉતાર્યું, પછી એકાએક કહે :

“તમને આ કોતર આપ્યું. હમણાં જ લખી આપું છું, બીજી કંઈ મદદ જોઈતી હોય તો એ પણ ખેતીખાતું આપશે. પણ એક કામ કરો, પે...લું મંદિર જોયું ?” એમણે કોતરને છેડે મથાળા પર ઊભેલ એક જીર્ણ શિવાલય બતાવ્યું.

“જી.”

“એ અપૂજ રહે છે. પેશ્વા સરકારે બંધાવ્યું છે અને જુનવાણી શિલ્પનો નમૂનો છે. એની પૂજાનો બંદોબસ્ત કરો.”

“દખ લગાડતા નહિ મહારાજ, મારાથી બને તેવું નથી.”

“કેમ, મૂર્તિને નથી માનતા ?”

“ના રે બાપુ ! એમ તો અમે અને તમે સૌ મૂરતિયું જ છીએ ને ? આ મૂરતિયુંને રહેવાની જગા નથી મળતી ત્યાં વળી પાણાની મૂરતિયું ક્યાં પધરાવવી ?”

મહારાજ ઘડીભર કહેનાર સામે એકીટશે જોઈ રહ્યા. પછી કહે : “વાત તો સાચી છે. પણ ત્યાંયે મૂર્તિને નામે આશરો સૌને મળે તેવું કરજો.”

“ધરમશાળા બંધાવીશ.”

“ભલે. આ તુલસીશ્યામ જવા-આવવાનો ધોરીમાર્ગ છે.”

શિકારીઓ હજુ આવ્યા નહોતા એટલે પછી વાતે વળગ્યા, મહારાજને આમાં રસ પડ્યો. એમાં જાણ્યું કે આ ખેડૂત તો વણિક છે. નામ છે ગોપાળદાસ. બરડાના પેટાળના એક ગામડામાં રહે છે, આ બધી જમીનની ખટપટ કરે છે તે તો ભાઈબંધના દીકરા માટે, ઝરિયાની કોલિયરીનો ભાગીદાર એ ભાઈબંધ ચારેક મહિના પહેલાં જ મરી ગયેલ છે અને જતાં જતાં દૂરથી જ એક ચિટ્ટીમાં બધી માલમિલકત અને દીકરાની ભાળવણી કરતા ગયા છે ગોપાળદાસને.

“તે આભપરાનો છાંયો મૂકીને અહીં શા સારું જમીન માગો છો ?”

“બાપુ, અમે રહ્યા વાણિયા. મૂડી નાખતા પહેલાં સો ગળણે ગળીએ. ને એમાં આ તો પારકું ધન. જતે દહાડે પડ હોંકારો દે ત્યાં જ નાખ્યું કામનું ને ? વળી મારા ભાઈબંધના વડવાઓ અસલ ગાયકવાડીના વતની હતા.”

“તમે અહીં આવશો તો તમારા વેપારનું શું થશે ?”

“વેપાર કંઈ કરવો જ નથી, હરિનામનો જ વેપાર કરવાનું મારા ગુરુએ કહ્યું છે.”

“કોણ ગુરુ ?”

“ગુરુ ? ગુરુ માંડણ ભગત, થઈ ગયા ધોરાજી પડખે. મહારાજ એના આતમાની ગુલાબી કોળી’તી, એવી તો ભલભલા રિદ્ધિસિદ્ધિવાળાંનીયે કોળતાં જોઈ નથી.”

“નામ તો સાંભળ્યું નથી.” મહારાજે વિસ્મયથી કહ્યું. પછી કહે :

“પણ તમે કંઈક ચમત્કાર જોયો હશે.”

“એકવાર મળ્યો છું, બાપુ. બીજી વાર દર્શને ગયો ત્યારે તો દેહ પડી ગયો’તો. અમે તો પરીખ વાણિયા-એકવારમાં પારખી લીધું.”

“શું બન્યું હતું ?” મહારાજે પૂછ્યું.

“મારડમાં હું મગફળીના સોદા માટે ગયેલો. બરાબર દસ વરસ ઉપરની વાત કરું છું. ગામમાં ખાસ કોઈને ઓળખું નહીં. દરવાજા પાસેની મોટી ધરમશાળામાં ઊતરેલો. દોઢીમાં ભગત બેઠેલા, ગામમાંથી લોટની કાવડ માગી આવેલા, તે એની વહુ રોટલા ઘડે. ને ભગત કૂતરાંને નીરતા જાય-કાળોવાન, આંખો નીચે રાખવાની ટેવ. હસે ભારે. જાણે સાવ બાળક જેવું. અવાજ જોયો હોય તો વાંસળી જેવો. ગલૂડિયાં હારે કંઈક ગડબડ ગડબડ વાતો કરતા જાય અને મરક મરક હસ્યે જાય. ત્યાં મારી સામે જોઈને ભગત કહે :

‘શેઠ છો ? શેનો વેપાર કરો છો ?’

મેં કહ્યું : ‘પરચૂરણ.’

‘જથ્થાબંધ મૂકીને આવા પરચૂરણમાં શીદ પડ્યા છો ?’

મેં કહ્યું : ‘બાપુ, મૂડી જુવે ને ?’

‘મૂડી તો માંઈ પડી જ છે’- કહી મારી સામે એકીટશે જોઈ રહ્યા. એની આંખોના તેજે મનમાં મારગ કરી દીધો. શિલા જાણે ખસવા માંડી-મારાથી આંખ સામે આંખ મંડાણી નહીં. નીચે જોઈ ગયો. જોઉં તો ભગતના પડખામાં કાળો ગોંગોડો ચડી ગયેલો.

‘મહારાજ, આ ગિંગોડો ચડી ગયો છે.’ કહી હું એ ઉખેડવા ગયો ત્યાં કહે :

‘રે’વા દ્યો એને. એને વળી બીજે ખાજ લેવા જાવું પડશે ને ? બહુ દી થઈ ગ્યા છે એને.’

‘વાહ !’ શ્રીમંત સરકારથી બોલાઈ જવાયું.

(‘ઝેર તો પીધા છે જાણી જાણી’માંથી)

શબ્દ-સમજૂતી

સમાનાર્થી / શબ્દાર્થ

શીંગોડો નદીનું નામ; વિલક્ષણ અદ્ભુત, અસાધારણ; ધોરીમાર્ગ મુખ્ય રસ્તો, સરિયામ માર્ગ; ભાળવણી સોંપણી, ભાળ રાખવા સોંપણી કરવી, ભલામણ કરવી; વિસ્મય આશ્ચર્ય, અચંબો; ગિંગોડો કૂતરાં, ગાય, ભેંસ ઇત્યાદિ પશુઓના કાન વગેરે અંગો પર બાઝતો જીવ

વિરુદ્ધાર્થી

અસલ નકલ

તળપદા શબ્દો

ગિંગોડો જિંગોડો; પડખે બાજુમાં; અરજ વિનંતી; નેણ આંખ; દોઢી દેવડી, દરવાજા પાસેની જગ્યા; વાવડ ખબર, સમાચાર; ખાજ ખોરાક

સ્વાધ્યાય

1. પ્રશ્નની નીચે આપેલા વિકલ્પોમાંથી સાચો વિકલ્પ પસંદ કરી ખરાની (✓) નિશાની કરો :

(1) “આ તમારી પડખેના દીપડા ન રંજડે તોય ઘણું છે.” - આ વાક્ય કોણ બોલે છે ?

(A) મહારાજા શ્રીમંત સયાજીરાવ ગાયકવાડ

(B) ગુરુ માંડણ ભગત

(C) ગોપાળદાસ

(C) પેશ્વા સરકાર

(2) મહારાજા સયાજીરાવમાં કઈ શક્તિ હતી ?

(A) જાનવરના સગડ પારખવાની

(B) ખોટા રૂપિયા પારખવાની

(C) હીરા પારખવાની

(D) માણસને પારખવાની

- (3) તુલસીશ્યામ જવા-આવવાના માર્ગે શિવાલય કોણે બંધાવ્યું હતું ?
 (A) ગાયકવાડ સરકારે (B) પેશ્વા સરકારે
 (C) ગુરુ માંડણ ભગતે (D) ગોપાળબાપાએ
- (4) ગોપાળબાપા શાનો વેપાર કરવા ઇચ્છતા હતા ?
 (A) અમરફળ જેવા બોરનો (B) આંબાની કેરીનો
 (C) કોલસાનો (D) હરિનામનો

2. કારણ આપો :

- (1) ગોપાળબાપાએ શિવાલયની પૂજા કરવાની ના પાડી દીધી, કારણ કે...
 (2) ગોપાળબાપા શીંગોડા નદીનાં કોતરો ખરીદવા ઇચ્છતા હતા, કારણ કે...

3. નીચેના પ્રશ્નોના સાત-આઠ લીટીમાં ઉત્તર લખો :

- (1) પાઠને આધારે સયાજીરાવ ગાયકવાડ વિશે સાત-આઠ વાક્યો લખો.
 (2) ગોપાળબાપાનું પાત્રાલેખન કરો.

વિદ્યાર્થી-પ્રવૃત્તિ

- ‘ઝેર તો પીધાં છે જાણી જાણી’ નવલકથા મેળવીને વાંચો, એમાંથી તમને ગમતા પ્રસંગની વાત વર્ગમાં રજૂ કરો.
- શાળામાં વૃક્ષારોપણ કરો. તમે રોપેલા વૃક્ષને કોઈ સંત કે મહાપુરુષનું નામ આપો અને એ વૃક્ષને ઉછેરો.
- તમારી જાણમાં હોય અથવા શિક્ષકની મદદથી કોઈ વૃક્ષપ્રેમીની મુલાકાત લઈ ચર્ચા કરો.
- આ પાઠનું નાટ્યરૂપાંતર કરી વર્ગમાં ભજવો.

ભાષા-અભિવ્યક્તિ

- “આ તમારી પડખેના દીપડા ન રંજાડે તો યે ઘણું”

‘પડખેના દીપડા’ શબ્દોથી મહારાજાના રાજવહીવટમાં વહીવટદારો કેવા હતા તે ઇશારામાં કહેવાયું છે. લાઘવથી ઘણું કહી દેવાની લેખકની શક્તિનો અહીં પરિચય થાય છે.

- “દબ લગાડતા નહિ, મહારાજ મારાથી બને એમ નથી.”

‘દબ’ જેવા તળપદા શબ્દથી શરૂ થતું આ વાક્ય ‘મારાથી’ના ભાવે પ્રયોગથી પૂર્ણ થાય છે. મહારાજા સામેની અદબ, કર્તાની મજબૂરી અહીં આ પ્રયોગથી સરસ રીતે દર્શાવાઈ છે. ‘હું કરી શકીશ નહિ’ ને બદલે “મારાથી બને એવું નથી” વધુ વિનયભર્યું જણાય છે.

● કૃતિના ધ્યાન ખેંચે એવા નીચેના રૂઢિપ્રયોગોથી કૃતિ વધુ આસ્વાદ્ય બની છે, અને જે-તે પાત્રો યોગ્ય રીતે ઊપસી આવ્યાં છે :

- હોંકારો દેવો	- મનમાં મારગ થઈ જવો
- ભમર ચડાવવી	- આભપરાનો છાંયો હોવો
- સો ગળણે ગાળીને પીવું	